

АНТОНІМІЯ ІНШОМОВНИХ СЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Одним із важливих видів семантичних відношень в лексичній системі, як відомо, є антонімія, що виражається лексичними антонімами. Якщо синоніми протиставляються відтінками значення при спільності його предметно-поняттєвої основи, то антоніми протиставляються власне предметно-поняттєвим значенням. На думку М.С.Трубецького, «дві речі, що не мають підстави для порівняння або не мають жодної спільної ознаки, не можуть бути протиставлені одна одній» [11, с. 75].

Входження іншомовних слів у лексико-семантичну систему і більш широко – у картину світу української мови виявляється, крім полісемантичних і синонімічних відношень, участю їх у вираженні відношень протилежності, зокрема в явищі лексичної антонімії.

Антоніми характеризуються тим, що вони, як уже зазначалося, виражають протилежність на рівні предметно-поняттєвого ядра лексичного значення. З багатьох визначень поняття «протилежність» найбільш адекватним, на наш погляд, є таке визначення: «розгорнута до краю відмінність однієї суті» [1, с. 80]. Що ж до протилежного значення, то воно співвідносне зі своїм антиподом за протилежністю й існує, з одного боку, відносно незалежно як властиве даній номінативній одиниці, а з другого, може існувати лише у зв'язку зі своїм антиподом.

Слід розрізняти протилежне значення і протилежність явищ: протилежне значення може викликати у свідомості уявлення про інше значення, а протилежність явищ є їхнім відношенням.

Протилежні значення в лексичній системі утворюють антонімічну пару, тим самим протилежність є одним із видів семантичних відношень між антонімами і є засобом експлікації цих відношень. Протилежне значення – відносна категорія, бо

само по собі, без свого антиподу – іншого, взаємнопротилежного значення, – не є таким. Протилежність значень, що виникає на основі відносних категорій, навпаки, є категорією абсолютною, бо існує сама по собі, незалежно від характеру інших протилежних значень. Водночас абсолютний характер протилежності значень можна знайти лише у межах даного конкретного протиставлення. Роздвоєння єдиного на полюси є результатом того, що протилежності отримують відносну самостійність, оскільки зі зміною їхніх значень може змінитися і характер протилежності.

З трьох тісно пов'язаних між собою категорій семасіології, а саме синонімії, полісемії і антонімії, остання менш за все привертала увагу мовознавців. Між тим, тільки завдяки детальному дослідженню усіх взаємопов'язаних категорій можна з'ясувати суть кожної з них. Як стверджує В.М. Комісаров, «... при визначенні суті антонімії неминучі екскурси в галузь логіки» [7, с. 51]. Більш того, проблема антонімії в теоретичному аспекті уявляється досліднику як проблема співвідношення логічного і мовного в семасіології.

Перш за все проблема антонімії є окремим випадком проблеми значення взагалі. Одним із центральних питань цієї загальної проблеми є питання про те, чи має це значення мовний характер, чи воно – категорія немовна. Від відповіді на це питання залежить загальна установка у підході до рішення проблеми антонімії. В.Н. Ключєва вживає термін «антоніми» стосовно понять, а не слів: «... не можна вважати антонімами всі поняття, що нами заперечуються» [5, с. 82]. Звідси ясно, що антонімія є скоріше логічною, ніж мовною категорією.

Однак не всі мовознавці погоджуються з цим. Протилежної точки зору дотримується, наприклад, В.М. Комісаров у згаданій роботі. Він пише: «Забуття того факта, що антоніми – це особливі групи слів, а не поняття, легко може привести до зневаги мовними фактами і до змішування логічних і мовних категорій» [5, с. 56]. Далі автор виділяє три семантичні особливості, що характеризують це як мовне явище:

1) протиставлення як елемент значення слова, незалежний від конкретного контексту, тобто як явище мови, а не мовлення;

2) регулярне протиставлення слів-антонімів у мові;

3) однакова, як правило, сфера лексичного сполучання.

Прагнення до розмежування мовних і логічних явищ заслуговує на увагу. Але виділені В.М. Комісаровим мовні особливості антонімії не є, на наш погляд, достатньо характерними. Насправді, всі ці особливості можна легко уявити не як особливості слів, а як особливості понять. Так, протиставлення як елемент значення слова нічим не відрізняється від логічної несумісності понять. Наприклад, у протиставленні мінус-плюс неможливо вирішити, що чому протиставляється – слово слову або ж поняття поняттю.

Цінною в цьому визначенні є вказівка на суттєві для антонімії ознаки, за якими протиставляються слова з протилежними значеннями, а також на важливість урахування самого характеру парадигматичних і синтагматичних відношень таких слів.

А.Черч вважає, що у всякій добре організованій мові кожне ім'я повинно було б мати один зміст. Тут важливо підкреслити, що принципово важлива мова (або деяка семіотична система), де були б відсутні категорії полісемії (відповідно омонімії) і синонімії. А це означає, що полісемія і синонімія не обов'язково властиві будь-якій (зокрема, абстрактній) семіотичній системі, що вони є результатом існуючих (або які існували) в тій або іншій мові правил позначення, через що вони є категоріями лінгвістичними.

В.М. Комісаров заперечує це. Він пише: «Не можна стверджувати, що слова-антоніми називають якісь особливі предмети або явища, протилежні за самою своєю природою» [5, с. 53-54]. Наше загальне поняття (категорія) протиставлення, на думку І.П. Павлова, є одним з основних і необхідних загальних понять, що полегшує, впорядковує і навіть уможливорює, разом з іншими загальними поняттями, наше здорове мислення.

З наведених прикладів можна зробити висновок, що центральним і ключовим поняттям мовної антонімії є протилежність. Але само по собі це поняття або не розкривається, або визначається по-різному. Так, О.С. Ахманова позначає антоніми не тільки як: 1) слова, що мають у своєму значенні якісну ознаку і тому можуть протиставлятися одне одному як протилежні за значенням (*банальний-оригінальний, горизонтальний-*

вертикальний, оптиміст-песиміст), але і як 2) слова, протиставлені одне одному як корелятивні (*кузен-кузина, мадам-месьє*), як слова, що позначають протилежно спрямовані дії (*атака-контратака*) і т. ін. [2, с. 50].

Л.А. Булаховський припускає, що антоніми відносяться не тільки до «позначення якості, але можливі також, наприклад, при називанні дії і стану негативного характеру» [4, с. 45]. Але вчений вважає, що під антонімією слід розуміти лише «протиставлення ... значень, що визначені різними коренями» типу *гігант-пігмей, комедія-трагедія, негативний-позитивний* і т. ін.

Сказане дозволяє вважати, що антонімія (на протигагу, скажімо, синонімії) є категорією нелінгвістичною (немовною), якщо під лінгвістичною системою розуміти те, чим відрізняється мова від інших семіотичних систем.

Але антонімію як явище загальносеміотичне, слід, на наш погляд, суворо відрізнити від антонімів як явища лінгвістичного.

Антонімію як загальносеміотичне явище можна описати таким чином: у будь-якій семіотичній системі є, зокрема, пара знаків, пов'язаних відношенням протиставлення. Це відношення постійне, тобто незалежне від характеру тієї чи іншої семіотичної системи.

Звичайно говориться, що антоніми – це слова з протилежним значенням, але що означає «протилежне значення», не пояснюється. У силу цього клас слів, що називають антонімами, визначається суб'єктивно і є досить розмитим. У цьому відношенні позиція самої В.Н. Ключової є також нестійкою. Так, з одного боку, вона визначає, що «... полярними є поняття, пов'язані з біологічною статтю, чоловічою або жіночою» [5, с. 81]. Таким чином, ми повинні визнати повноцінними антонімами слова типу *мадам-месьє, кузен-кузина, гарсон-мадемуазель* і т. ін. Однак, з іншого боку, вона пише, що такі слова не є антонімами. Що ж таке антоніми?

Антоніми визначаються як слова з протилежним значенням [4, с. 33]. Дослідники Є.В. Кротевич та Н.С. Родзевич погоджуються з цим визначенням. М.А. Жовтобрюх та Б.М. Кулик також вважають антонімами «слова з протилежним значенням». Вчення про антоніми як елемент лексичної системи мови особ-

ливо плідно (переважно в загальнотеоретичному плані) розвивається в останні роки. Д.М. Шмельов дає визначення антонімів, яке ґрунтується на аналізі семантичної структури слова і відношень слів у лексичній системі: «Найбільш повне протиставлення слів розцінюється як антонімія. Антонімічними можуть бути визнані слова, що протиставляються за найбільш загальною і суттєвою для їх значення семантичною ознакою, причому перебувають на крайніх точках відповідної лексико-семантичної парадигми» [12, с. 131].

Короткий огляд основних теоретичних робіт з проблеми антонімії в зарубіжній лінгвістиці дає Х.Г. Гекклеру у своїй книзі зі структурної семантики і теорії семантичного поля. Він відзначає, що порівняно з синонімією антонімія вивчалася лінгвістами значно менше. Вона стала самостійним об'єктом дослідження в основному останнім часом у зв'язку з розвитком структурної лінгвістики. Тим не менш вже тепер визначення цього явища має порівняно з прийнятим традиційним досить диференційований характер. Так, згідно з даними одного зі словників лінгвістичних термінів (Knobloch), антонімом вважається слово, яке вступає з іншим словом у відношення контрадикторної (*gerade* «прямий» – *krumm* «кривий»), контрарної (*kommen* «приходить» – *gehen* «уходить») або корелятивної протилежності (*Bruder* «брат» – *Schwester* «сестра»). Не дивлячись на те, що важливість антонімії як особливого протиставлення, особливої асоціації слів підкреслювалася неодноразово, наприклад у зв'язку з теорією семантичних полів або у зв'язку з проблемою ідентифікації і класифікації експресивних фактів у стилістиці [3, с. 139-141], лінгвісти і тепер виходять часто з досить недиференційованого поняття антонімії. Так, А. де Вінценз віддає перевагу антонімічним парам (*pair antonimiques*), взагалі не обговорюючи поняття антонімії, взятого ним без усяких сумнівів у Ж. Марузо.

Разом з тим слід визначити ряд робіт, які містять конструктивні пропозиції у вирішенні цього питання. Це перш за все прагнення розширити попереднє вузьке розуміння антонімії. У своєму дослідженні про синоніми Й. Філіпєць намічає кілька структурних типів антонімів, які висловлюють не тільки якість, але й кількість, оцінку, просторові й часові відношення, проти-

лежність дій і стану. Аналогічну картину знаходимо в нарисі з семантики французької мови О. Духачека. У схемі класифікації французьких антонімів він відзначає, що в антонімічні відношення можуть вступати слова, що позначають якість, кількість, оцінку, почуття, дії і їх зміну, стан та його зміну, просторові та часові відношення.

З іншого боку, в ряді останніх праць визначається тенденція диференціювати саме традиційне «глобальне» поняття антонімії і представити своєрідну «типологію» антонімії. Це найбільш виразно виявилось у працях Дж. Лайонза «Структурна семантика» та «Вступ до теоретичної лінгвістики». Як ми вже бачили, він виділяє три типи опозицій значення («oppositeness of meaning»):

1. Комплементарність (complementarity).
2. Антонімія (antonymy).
3. Конверсія (converseness).

Термін «антонімія» Дж. Лайонз зберігає для одного з видів протилежності, відмежовуючи тим самим це поняття («протилежність *par excellence*», за його словами) від суміжних понять, але ні в якому разі не відриваючи його від них і не протиставляючи його їм. Усі три різновиди «глобального поняття» антонімії розглядаються ним в одному параграфі; між ними встановлюється, з одного боку, відмінність, а з другого – схожість, паралелізм. Як приклад, комплементарності наводяться прикметники *single-married* «*міс-місіс, мадемуазель-мадам, фройляйн-фрау*». Між такими словами відмічається відношення суворої імплікації (*Джон (не) жонатий – Джок холостий і Джон холостий – Джон (не) жонатий*). Антонімія слів ілюструється прикметниками *big – small* «*великий-маленький*» – «*гулі-вер-ліліпут*». У протилежність до комплементарності тут нема відношення імплікації. Найхарактернішою особливістю таких слів є їх градуальність, що передбачає різний ступінь виявлення якості (ознаки), регулярну можливість порівняння за допомогою таких слів: «*Цей рух прогресивніший за попередній*». Зрештою, конверсія є ще одним видом протилежності: *імпорт-експорт*.

Якщо синоніми ми визначаємо як слова з однаковою предметно-понятійною віднесеністю, але з різними компонентами – відтінками, то антоніми – це слова, в основі значення

яких лежить протилежна предметно-понятійна віднесеність. *Авангард-ар'єргард* – слова, що називають діаметрально протилежні напрямки, *максимальний-мінімальний* – протилежні розміри, *ввійти і вийти* – протилежний напрямок руху, *брюнет-блондин* – протилежні кольори і т.п.

Антонімами можуть бути не всякі слова, а тільки ті, що входять до складу якогось одного більш широкого родового поняття. Наприклад, *гігант-пігмей*, *гулівер-ліліпут*, *максі-міні* об'єднуються спільним поняттям розміру (перша та друга пари – по вертикалі, а третя – в загальному плані), *вест-ост*, *зюйд-норд* входять у поняття «сторони світу» і т.д.

Таким чином, лінгвістичне поняття антонімії пов'язане, на думку Л.А. Новикова, з «логічним членуванням явищ дійсності на видові і родові поняття» [8, с. 29].

Відомо, що суперечності виявляються не тільки в протилежності, не всякі видові поняття можуть вступати у такі відношення, отже, і не всякі слова можуть мати антоніми.

Антонімічні слова об'єднуються парами, і Ю.С. Степанов вважає їх «простими угрупованнями слів» [9, с. 29]. У такій парі «антропонімічність виступає компонентом смислового змісту слів. Вона виступає як особлива характеристика лексичного значення слова. Протиставлення включаються ... в сам предметно-логічний зміст співвідносних слів, так що усвідомлення однієї з протилежностей неможливе без її протичлена» [8: 59].

Л.А. Булаховський свого часу звертав увагу на те, що не слід плутати протилежність значень із запереченням: «Під антонімією розуміють не просте протиставлення, яке можна передати, додаючи заперечення ..., а протиставлення значень» [4, с. 39]. Таким чином, антонімія пов'язана не із запереченням, яке теж є однією з форм виявлення суперечливості явищ (*брюнет-небрюнет*, *гігант-негігант*), а із ствердженням протилежного поняття або ознаки. Коли ми говоримо про людину «немолода», то ми не стверджуємо, що вона стара, оскільки між «молодий» і «старий» досить широка вікова шкала (людина середнього віку, людина похилого віку і т.п.), коли ми говоримо «старий», то стверджуємо ознаку, прямо протилежну віковій молодому.

Антоніми, як і синоніми, тісно пов'язані з багатозначністю слова. Оскільки слово може мати кілька значень, то: 1) тео-

ретично кожне із значень слів певних категорій може мати антонім; 2) практично не до кожного із значень відповідного слова існує антонім.

Зв'язок антонімії з полісемією констатується в більшості сучасних праць із семасіології. Так, Ю.С. Степанов зазначає, що антонімія «завжди спирається на одне сигніфікативне значення. Якщо у слова кілька таких значень, то воно може входити в кілька антонімічних рядів, але всі вони будуть прості й завжди двочленні» [9, с. 29]. Слід зазначити, що в різні антонімічні ряди буде входити не слово як лексема, а тільки окремі його значення. На зв'язок антонімії з багатозначністю вказується і в працях з української мови: «В українській мові є чимало слів, що в прямому значенні не мають жодних антонімічних відповідників, але в переносному вони вступають в антонімічні відношення з іншими словами» [10, с. 95].

Лінгвістичною реальністю в даному випадку є антонімічний ряд, який може бути вивчений суто лінгвістичними засобами, тобто шляхом реєстрації членів цього ряду в різних конкретних мовах.

Довжина антонімічного ряду залежить від характеру висловлюваних у ньому понять – протилежних або суперечливих. Так, якщо два члени ряду висловлюють протилежні поняття, то довжина цього ряду може бути збільшена у крайньому разі на один член. Однак, це правило зовсім не обов'язкове для тієї чи іншої лінгвістичної (лексичної) системи, оскільки цей член може бути просто не виражений окремою лексичною одиницею. У даному разі використовується кон'юнкція заперечень крайніх членів ряду.

Антонімічний ряд формується не в абстрактно-логічній (або загальносеміотичній) системі, а всередині конкретної мови, точніше, всередині її лексичної підсистеми. Зрозуміло, що сформований антонімічний ряд може придбати відносно незалежний характер. Антонімами можуть бути не всякі слова, а тільки ті, що входять до складу якогось одного більш широкого родового поняття, наприклад, *брюнет-блондин* входить у поняття «колір», *активність-інертність*, *мінор-мажор*, *хаос-порядок* – «стан», *гігант-карлик*, *гігант-пігмей* об'єднуються спільним поняттям розміру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверьянов А.Н. Динамика противоречий // Вопросы философии. – 1976, № 5. – С.79-89.
2. Ахманова О.С., Глушко М.М. и др. Основы компонентного анализа / под. ред. В.И. Медниковой. – М.: МГУ, 1969. – 98 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Иностран. лит., 1961. – 398 с.
4. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Радянська школа, 1955. – 248 с.
5. Ключева В.Н. Проблемы антонимов // Учен. зап. МГПИИЯ. – Т. IX., – М., 1956. – С.75-85.
6. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
7. Комиссаров В.Н. Проблемы определения антонимов (о соотношении логического и языкового в семасиологии) // Вопросы языкознания. – 1957. – №2. – С.49-58.
8. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. Семантический анализ противоположности в лексике. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 289 с.
9. Степанов Ю.С. Номинация, семантика, семиотика. Виды семантических определений в современной лексикологии // Языковая номинация. Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – С.294-358
10. СУЛМ: ЛФ / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – С.439 с.
11. Трубецкой М.С. Основы фонологии / Пер. с нем. – М.: Изд-во ин. лит-ры, 1960. – 372 с.
12. Шмелев Д.М. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.

Редакційна колегія:

І. І. Степанченко – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (головний редактор); **О. О. Скоробогатова** – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди; **А. Г. Козлова** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди; **Т. П. Стаканкова** – кандидат філологічних наук, професор, декан факультету славістики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди; **Н. В. Тучина** – кандидат педагогічних наук, професор, декан факультету іноземної філології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Філологічні студії: Зб. наук. статей. – Вип. 23 / Укладачі – А. Г. Козлова, О. О. Скоробогатова, І. І. Степанченко. – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2017. – 140 с.

Затверджений ученою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 2 від 10 березня 2017 р.).

Рецензенти:

Палатовська О.В. – кандидат філологічних наук, доцент Київського національного лінгвістичного університету;

Радчук О.В. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Статті друкуються українською, англійською та російською мовами в авторській редакції.

Виданий за рахунок авторських коштів.

© ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017